

Absolutismiaja Euroopa (17-18 saj)

Jätkame siinkohal riikluse arenguga. 17-18 saj. on Euroopa ajaloos periood, kus domineerivaks riigitüübiks saab absoluutne monarhia ehk absolutism. Absoluutne monarhia tähendab lühidalt, et monarh on riigi suveräänsuse kandja (mitte rahvas nagu tänapäeva demokraatiates) ning tema käes on nii seadusandlik, täidesaatev kui kõrgem kohtuvõim. Ometi ei tähista absolutism täiesti piiramatut kuningavõimu, kus monarhid teevad sisuliselt seda, mida tahavad. Monarhid pidid võimul püsimiseks suutma edukalt tasakaalustada erinevate klasside, ennekõike aga linnakodanluse ja aadelkonna huve ning vajadusel neid üksteise vastu välja mängima. Monarhide võim ulatus küll provintsi tasandile, kuhu nad saatsid oma ametnikud, kuid tavakodanik puutus riigiga kokku vaid maksukoguja või kohtute kaudu. Vara-uusaegne riiklus polnud enamasti veel nii tugev, et täiesti ignoreerida provintside privileege, kohalikke tavasid/seadusi ning kehtestada ühtsed seadused ja valitsemiskorraldus üle riigi. Samas, erinevalt hilis-keskaegsest riigist, kus erinevad piirkonnad olid veel üsna autonoomsed, on absoluutne monarhia provintside allutamises palju efektiivsem ning muudab need riigi orgaanilisteks osadeks.

Absoluutse monarhia tingimustes kaotavad parlamendid enamasti oma senise tähtsuse. Neid ei kutsuta enam kokku ning edaspidi otsustavad riigi asju kuningas ja tema ametnikud. Viimaste arv suureneb, kuid vara-uusaegne riigiparaat pole kaugeltki võrdne tänasega (Prantsuse kuninga Louis XIV teenistuses oli 17 saj. kokku kõigest vaid u. 1000 ametnikku). Samuti on toonast bürokraatiat raske võrrelda tänaste standarditega: ametikohad olid müüdavad, olulise osa riigi poolt kogutud maksutulust panevad ametnikud oma taskusse (see ongi nende palk), korruptsioon on igapäevane, jne.

Valdav enamus riigi ressursse kulub 18-17 saj. endiselt sõjapidamiseks. Kuna armeed paisuvad suurriikide puhul juba mitmesaja tuhande meheliseks, siis armeede varustamiseks ja ülalpidamiseks on vaja üsna suurt bürokraatlikku masinavärki ja läbimõeldud administratiivsüsteemi. On välja käidud tees, et sõda sünnitab riigid ja riigid sõjad. Nagu eelpool nägime, siis ongi olulisemad riigi tunnused nagu maksundus, bürokraatia, diplomaatilised suhted, jne. tekkinud ja muutunud järjest efektiivsemaks tänu sellele, et sõjad muutusid järjest suuremastaabilisteks ja kulukamateks. Vara-uusaegse riigi mureke ei ole niivõrd nende kodanike heaolu, vaid kuidas saada sõjapidamiseks piisavalt ressursse.

Hoolimata intensiivsest sõjapidamisest ei saavuta ükski riik Euroopas täielikku hegemooniat ja säilib teatav suurriikide vaheline tasakaal. 16 saj. on domineerivaks jõuks Hispaania ja Portugal, 17 saj. II pooleks on vaieldamatult kõige tugevam riik Prantsusmaa, kellele suudab edukalt väljakutse esitada Inglismaa, kes saavutab globaalses konkurentsisis juhtpositsiooni 18 saj. II poolel (peale Seitsmeaastast sõda).

Inglismaad mainides tuleb teha siinkohal veel üks oluline vahemärkus. Absoluutne monarhia ei kujune välja mitte kõikjal Euroopas. Inglismaal ei õnnestu monarhidel oma võimu absoluutseks muuta ja alates 17 saj. lõpust tugevneb järjest parlamendi ja tema poolt valitud peaministri positsioon. Holland jääb vabariigiks, kus võim on rikka kaupmeeskonna käes. Skandinaavias monarhid ei suuda samuti oma võimu absoluutseks muuta (v.a. Taanis), sest võitluses suuraadliga peavad monarhid liitu otsima pigem tugeva ja iseseisva talupoegkonnaga ja nii oma võimuambitsioone kärpima.

Ida- ja Kesk-Euroopas kujuneb sarnaselt Läänega samuti välja absoluutne monarhia (Austria, Venemaa ja Preisimaa), kuid oluliseks erinevuseks on, et seal on monarhia ja aadel omavahelises liidus (Läänes laveerivad monarhid mõlema seisuse vahel), et linnakodanlust kõrvale suruda ja tagada kontroll pärisojadest talupoegade üle. Selle tulemusena muutub aadel täiesti riigist sõltuvaks nn. teenistusaadliks. Monarhia ja aadelkonna liit pidurdab selles Euroopa piirkonnas edaspidi liberaalsemaid ja demokraatlikke reforme üsna pikaks ajaperioodiks.

Kui 16 saj. oli Euroopas kiire majandusarengu, kaubanduse ja rahvastiku kasvu aeg, siis 17 saj. tabab Euroopat kriis ja seisak (nn. 17 sajandi kriis). Põllumajanduslik tootlikkus langeb (ennekõike mängib rolli halvenenud kliima – nn. „väike jääaeg“), rahvastik väheneb (viimasele aitavad jõudsalt kaasa sõjad, eriti laastav Kolmekümne-aastane sõda), väiketööstused linnades ja maal kiratsevad. Ometi pole 17 saj. majandusliku kriisi aeg terve Euroopa jaoks. Euroopa majanduse, rahanduse ja kaubanduse keskuseks muutub Holland, millest saab Euroopa kõige rikkam piirkond ja riik, mille arengutrajektoor viitavad juba kapitalistliku majandusmudeli tekkimisele (nn. proto-kapitalism).

18 saj. elab Euroopa majanduses läbi kiire tõusu. Holland kaotab oma juhtiva positsiooni ning esile tõusevad Prantsusmaa ja Inglismaa, eriti aga viimane. 18 saj. hakkavad tööstused laienema – eriti tekstiilitööstuses tehakse mitmeid tehnilisi innovatsioone ning väiketööstuste kõrvale tekib järjest enam suur-manufaktuure sadade töölistega. Eriti kiiresti areneb tööstus Inglismaal, kus 18 saj. II poolel algab tööstusrevolutsioon, mis tähendab, et osa tööstusest

mehhaniseeritakse aurujõul töötavate masinatega, tekivad esimesed suured vabrikud ja palgatöölise klass, kes töötavadki vaid vabrikutes ja elatuvad sellest. Tööstusrevolutsioon teistes Euroopa piirkondades saab hoo sisse alles 19 saj.

Kuna Euroopa rahvastik kasvab 16-18 saj. kaks korda, siis sellega käib kaasas ka linnastumine. 18 saj. alguseks ületab Londoni ja Pariisi elanikkond poole miljoni piiri (esmakordselt peale antiikaega näeb Euroopa seesuguseid suurlinnu).

Euroopa majanduse arengust kõneledes ei tohiks me unustada ära ka kolonialismi mõju. Koloniaalkaubandus nii Ameerika ja Aasiaga toob Lääne-Euroopale suurt kasu ja aitab akumulierida kapitali, milleta ilmselt poleks tööstusrevolutsiooni ja kiiret majanduskasvu toimunudki. 18 saj. on Lääne-Euroopa-keskse maailmasüsteemi rajajooned juba selgelt maha pandud: Aasia tsivilisatsioonid jäävad Euroopast maha, jõukus jaguneb ka Euroopas endas ülimalt ebavõrdselt, koondudes peaaesjalikult vaid Lääne Euroopasse (täpsemalt Loode-Euroopasse).

17. ja 18 saj. toimuvad ka väga olulised arengud kultuuris ja intellektuaalses elus. Ennekõike peaksime siinkohal keskenduma teadusrevolutsioonile ja valgustusele.

Juba renessansiajastul hakkavad õpetlased huvi tundma loodusteaduste. Juurdub arusaam, et loodusnähtusi saab uurida peamiselt vaatluste ja eksperimentidega, kasutades mõõteriistu ning matemaatilisi meetodeid. 17 saj. arenevad need ideed edasi ning jõutakse arusaamani, et looduses toimuv pole juhuslik, vaid allub universaalsetele seaduspärasustele. Teadusrevolutsioon pöördub Newtonliku (Isaac Newton, inglise loodusuurija) maailmapildiga, mille järgi on universum korrastatud ja looduseadustele alluv ning inimene saab neid seaduspärasusi täpsete mõõtmiste ja vaatlustega kindlaks teha. Enam ei vaadelda loodust kui müstiliste kvaliteetidega Jumala loomingut, vaid teaduslikust perspektiivist ja matemaatilistes kategooriates. Meie tänase teadusliku maailmapildi juured on just 17 saj. teadusrevolutsioonis.

Teadusrevolutsioon rajab teed hoopis laiemale ja veelgi fundamentaalsele intellektuaalsele liikumisele – valgustusele. Valgustusajastu (18 saj.) viis peamist arusaama on: looduse ja ka ühiskonnaelu allumine universaalsetele seaduspärasustele, ratsionaalsus, usk progressi, usk inimeste loomulikkusse ja vabadusse, ning skeptilisus autoriteetide suhtes.

Valgustusajastu filosoofid arvasid, et ühiskond, majandus ja inimekäitumine allub sarnaselt loodusele universaalsetele seaduspärasustele. Need seadused tuleb lihtsalt kindlaks teha ning

nii on võimalik inimesi ja ühiskonda ratsionaalsemalt toimima panna. Niisiis sünnib arusaam, et ühiskonnaelu saab paremaks muuta, kui seda paremini korraldada. Inimkonna tuleviku osas olid valgustajad ülimalt optimistlikud, uskudes et teadus ja ratsionaalne ühiskonnakorraldus tagab inimkonnale igavese ja piiramatut progressi. Valgustajad olid ka kahtlevad autoriteetide osas, kutsudes üles kõike kontrollima ja kõiges kahtlema. Ennekõike suundus nende kriitika kiriku vastu, kus hakati esmakordselt Euroopa ajaloos avalikult kahtluse alla panema religiooni ja jumala olemasolu.

Mitte vähem oluline polnud asjaolu, et valgustajad hakkasid avalikult kritiseerima riigivõimu ja kahtlema terve ühiskonnakorralduse õiguses. Kuningavõim kaotas oma pühaduse oreooli, mis tal oli olnud sajandeid ning absoluutne monarhia, kui valitsusvorm hakkas kaotama oma legitiimsust ning toetust. Populaarsust kogus uus revolutsiooniline arusaam, et erinevad riigivõimu osad, seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim peaks olema üksteisest lahutatud, tasakaalus ja üksteist kontrollima (Montesquieu). Mitte vähem oluline polnud ka idee, et valitsemine peaks põhinema üldisel tahtel ja toimuma avalikest huvidest lähtudes (Rousseau). Arvati, et rahvas ja riik peavad sõlmima omavahel ühiskondliku lepingu, mille alusel loobuvad inimesed osa oma vabadustest riigivõimule, et viimane saaks tagada ühiskonnas korra ja seaduslikkuse (Locke). Kui valitsus aga hakkab inimestelt liialt palju vabadust ära võtma, on kodanikel õigus antud valitsus välja vahetada. Lühidalt, autoritaarset monarhistlikku võimu ei võetud enam ise-enesestmõistetavana ning hakati mõtlema, kuidas riigivõimu toimimist nii muuta, et see oleks ratsionaalsem ning kodanike tahtega rohkem kooskõlas.

Valgustusfilosoofia deklareeris, et kõik inimesed on oma loomult võrdsed ja vabad. Seesugusel arusaamad raputasid tervet Euroopa seisuslikku ühiskonnakorraldust, sest seni usuti, et aadlikud on juba sünnilt paremad, kui teised inimesed ning erinevad ühiskonnakihid juba loomuldas erinevate õiguste ja kohustustega. Saatusevahesid võeti loomulikuna ja neid ei seatud kahtluse alla. Nüüd aga hakkasid valgustajad mitte ainult õõnestama absoluutse monarhia, vaid kogu seisusliku ühiskonnakorralduse alustalasi. Tasub ka ära märkida, et peaaegu kõikide tänaste poliitiliste ideoloogiate juured viivad kas otseselt tagasi valgustusfilosoofiasse (liberalism, sotsialism, feminism) või on tegemist ideoloogiatega, mille põhisisuks on valgustusideede vastandumine (konservatism, fašism).

Valgustusfilosoofia on jätkuvalt meie tänapäevase modernse maailmatunnetuse aluseks. Kuigi kaks sajandit on neisse arusaamadesse teinud nii mõnegi korrektuuri, mõtleme me nii

ühiskonnast, poliitikast ja loodusest ikkagi baastasandil jätkuvalt valgustusideede vaimus. 18 saj. võib seega vaimses plaanis pidada esimeseks uusaegseks sajandiks Euroopas.

Valgustuse poliitiliste ideedega seoses tasub veel ära märkimist üks väga oluline protsess 18 saj. Euroopas – avaliku sfääri sünd. Nimelt hakkab 18 saj. kirjaoskus järjest enam levima ka massidesse. Raamatute ostmine ja lugemine muutub üsna tavaliseks ning ei ole enam kaugeltki mitte kõrgklassi ja jõukama kesklassi privileeg. Valgustusfilosoofide teoseid loetakse kodanlaste seas ning läbi pamflettide ja odavamate trükiste jõuavad teatud ideed ka tavainimesteni. Hakkavad ilmuma esimesed perioodilised ajakirjad ja ajalehed, mis edastavad uudiseid ja diskussiooni ühiskondlikel olulistel teemadel. Jõukamad inimesed käivad koos salongides (Prantsusmaal), kohvikutes (Inglismaal) või seltsides (Saksamaal), kus ei arutleta mitte ainult kirjanduse ja kunsti üle, vaid järjest enam poliitika ja ühiskonnaelu üle. Sünnib avalik sfäär – ehk sfäär, kus kodanikud diskuteerivad vabalt ühiskonnas ja poliitikas toimuva üle. Kuigi avaliku sfääri peamiseks väljundiks on esialgu arutelud salongides/ kohvikutes/ seltsides, hakkab järjest enam rolli mängima ka ajakirjandus, millest saabki moodsas Euroopas avaliku sfääri kandja.

Koos avaliku sfääriga sünnib ka avaliku arvamuse mõiste – mida valgustusfilosoofid mõistavad, kui kodanike arvamust, mis on sündinud ratsionaalsete arutelude tulemusena ning mida valitsejad peaksid kuulda võtma.

Avaliku sfääri sünniga on seotud ka kodanikeühiskonna kujunemine. Kodanikeühiskonda võiksime defineerida, kui vabatahtlike ühenduste sfäär, mis on lahus riigivõimust, kuid püüab ometi oma huve võimulolejatele kuuldavaks teha. Nimetatud seltsid, salongid ja kohvikud ongi taimelava, kust hakkab välja kujunema kodanikeühiskond.

Nimetatud arengutest kõneledes peame siiski arvesse võtma, et nimetatud protsessid avalduvad ennekõike Lääne Euroopas (Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Madalmaad) ja valgustusideede mõju on piiratum Kesk- ja Ida-Euroopas. Ometi võib öelda, et Prantsuse revolutsiooni eelõhtul on Euroopa riikides kujunenud kodanikkond, keda huvitab, mis ühiskonnas ja poliitikas toimub, kellel on diskussioonikogemus (salongid ja seltsid) ja kes peab loomulikuks seda, et avaliku võimu suhtes tulebki olla kriitiline ja nõudlik. Loomulikult käib seesuguse kodaniku portree pigem linnas elava keskklassist kodanlase kohta, kuid antud keskklass juba piisavalt mõjukas, et edaspidist sündmuste arengut Euroopas mõjutada.

Eeltoodust pole raske tuletada, et valgustusideed võimude lahususest, avalikust huvist ning avaliku sfääri ja kodanikeühiskonna sünd on eeldusteks sellele, et osa Euroopa maid hakkavad liikuma demokraatliku valitsusviisi poole. Esimene demokraatlik revolutsioon toimub siiski Euroopast väljaspool – Ameerika Ühendriikides (1776), kantuna samuti Euroopast alguse saanud valgustusideedest. Ameerika revolutsioon mõjutab kaudselt ka Euroopas, eriti Prantsusmaal toimuvat.

Euroopa sotsiaalteadlasi on kaua vaevanud küsimus, miks kujunes demokraatia välja esialgu vaid Prantsusmaal, Hollandis (mõlemas revolutsiooni läbi), Inglismaal ja Skandinaavias (pikaajalise arengu tulemusena), aga mitte mujal Euroopas. Üks teooria (Moore 1966) väidab, et see on seotud nende riikide klassistruktuuriga, kuna neis riikides oli kodanlus üsna tugev, siis ta toetas pigem demokraatlikumat riigikorraldust. Ka talupoegkond oli vaba ja pigem turule orienteeritud, mistõttu neil oli kodanluse esiletõusust ja demokratiseerimisest rohkem võita, kuna see pühkis minema feodaalkorra viimased jäänused. Maaomanike kiht (mõisnikud), kes on enamasti demokraatia kõige suurimad vastased, oli nendes ühiskondades kas tihedalt seotud kodanlusega (Inglismaa) või oli seesmiselt killustunud ja ei suutnud kuningavõimuga luua piisavalt tugevat liitu kodanlaste ja talupoegade vastu (Prantsusmaa).

Moderniseerumisteooria järgi aga võib nimetatud riikide demokratiseerumist seletada lihtsamalt – eelnimetatud Euroopa piirkonnad olid lihtsalt ühiskondlikult ja majanduslikult rohkem arenenud ja jõukuse kasvu loogiline tulem oli ka suurem surve demokratiseerumiseks.